

зброю у боротьбі з католицьким чи протестантським тиском.

У всьому православному світі відомі також «Четї-Мінеї» св. Дмитрія Ростовського (Туптала), який до переїзду до Москви був палким прихильником українського православ'я. Цю працю Туптало задумав і почав писати у Києві, тут вийшов друком і перший том Четїй.

У скарбницю світового православ'я внесло свій вклад і українське чернецтво. Твори Паїсія Величковського про чернече життя вплинули на ідеологічне підґрунтя чернецтва всього православного світу.

Як одну із заслуг українського православ'я можна трактувати і велику освітню та місіонерську діяльність, що проводилась у Молдовії, Сербії, а особливо активно — у московських землях. Зміцнення і розширення РПЦ зусиллями митрополита ростовського Д. Туптала, митрополита тобольського і сибірського П. Конюсевича, архієпископа псковського С. Тодорського, єпископа тверського Ф. Лопатинського і багатьох інших — відомих і не відомих історії — зміцнювало і розширювало світову православну Церкву. Інша справа, що насильне забрання таких високоосвічених кадрів ослаблювало саму Українську православну церкву, залишало її без еліти. І хто зна, які б ще твори світового значення мало б українське православ'я, коли б такі вчені, як Туптало, Тодорський та ін. не витрачали б свою енергію і талант на місіонерську роботу, а працювали б на рідній землі.

4. Православ'я в контексті культури України XVII століття

Всебічний розгляд піднятого питання потребує короткого аналізу розгляду проблеми світськими науковцями і богословами, а також показу зв'язку процесів, які мали місце у XVII столітті з попередніми і наступними століттями.

Роль українського православ'я у формуванні і розвитку культури свого народу оцінювалась і оцінюється і вітчизняними і закордонними науковцями неоднозначно. Ті з науковців, які стоять (а дехто і досі стоїть) на марксистсько-ленінських світоглядних позиціях, негативно оцінювали роль релігії (а, отже, і православ'я) у розвитку української культури, визнаючи лише «незначні позитивні

впливи» Православної церкви на українську культуру. Однак ці позитивні впливи, на їх думку, перекреслюються тим, що «...християнство посилило панування релігії над духовним життям народу. В суспільну свідомість були внесені ідеї смирення, покори властям, поставленим «від бога». Кінцевим змістом культури стає богопізнання...» і т. ін. [287]. Не вдаючись до аналізу такого явно тенденційного і «класового» підходу, зазначимо лише, що, на нашу думку, потрібна чітка диференціація у розгляді подібних питань, потрібний порівняльний розгляд конфесії на фоні інших конфесій, що перебувають на тому ж ступені розвитку певної людської спільності, а не порівняння православ'я з язичництвом (яке так і не зуміло повністю ідеологічно та структурно оформитися).

Апологети Православної церкви, у свою чергу, розразняють декілька аспектів проблеми ролі українського православ'я у розвитку культури свого народу. Зокрема, вони виділяють моральний аспект, що яскраво проявляється у протиставленні ними християнства і язичництва. Християнство витлумачується як світле вчення, що на противагу «темним» силам, яким ніби слугували язичницькі жреці, духовно звеличує людину. Звичайно, можна погодитись з існуванням морального аспекту в оцінках культурницької функції православ'я, але, на нашу думку, тлумачити язичництво, як суцільне зло — безпідставно. Та це й не логічно. Адже тоді виходить, що елементи цього зла існують і освячуються у вченні і обрядах Православної церкви в Україні (феномен етноконфесійної специфіки культури).

Виділяється апологетами православ'я також і просвітницький аспект. Він особливо чітко простежується як в перші століття розвитку православ'я в Русі-Україні, так і в XVII столітті. Істориками православ'я особливо підкреслюється в цьому контексті відкритість християнського вчення. Християнство — релігія відкрита, релігія істини і прозріння. Кожний, хто прилучається до неї, в міру досягнення певного рівня підготовки, прилучається до Святого писання і інших християнських текстів.

Проте, виділяючи ці аспекти, православні богослови по-різному розглядали давню культуру народу, на території якого розвивалось православ'я. Адже, як відомо, отці Церкви різко розділяли світ на створений, матеріальний і духовний. Причому все, що пов'язане з релігією (християнською), Богом, вважалось добрим, чистим, а все, що створене людиною, — злим, гріховним. Створене

Божим промислом — благородне, а людина, хоч і Боже творіння, але творить за власною волею чи слухаючись диявола, бо «нерозумна хіть стала в ній панувати над розумною душею» [288]. І, у зв'язку з цим, «основу відкриттям, винаходам, мистецтвам положили злі духи...» [289]. Тому закономірно, що суть православної концепції культури довгий час зводилась до «приниження створеного людиною, в приниженні її творчих здібностей» [290], в підкоренні людини Богу.

Вищенаведені погляди на культуру разом з християнством прийшли і на Русь-Україну. Проте тут, під впливом особливостей українського православ'я, ця традиційна концепція культури змінюється в сторону «обожнення» самої земної людини, що найбільш яскраво розкривається в українському іконописі XVII століття. В УПЦ формується концепція, що була виражена значно пізніше відомим богословом, виходцем з України Г. Флоровським: — «Не матерія, як така, але потяг до нижчого є причиною зла в душі; сама ж по собі матерія не перешкоджає душам тягнутися до Бога». [291].

Поглинення Української православної церкви Московським патріархатом перекреслило культурологічні шукання українських богословів. Більшість їх праць було знищено. Але повністю повернутися до старої православної концепції культури, у зв'язку з впливами української богословської думки, розвитком суспільного прогресу, секуляризаційними процесами, РПЦ уже не змогла.

Переходячи безпосередньо до розгляду питання про роль українського православ'я в розвитку вітчизняної культури XVII століття, зазначимо, що одним із найважливіших сторін загальної реформи Православної церкви в українських землях стала розпочата наприкінці XVI століття реформа шкільної освіти. Створюються освітні центри православної спільноти, якими у XVII столітті стають братські школи. Найважливішими із цих шкіл стають: Львівська, заснована у 1586—1587 рр. з благословення константинопольського патріарха Ієремії і львівського єпископа Г. Балабана; Київська, сформована на основі фундації Є. Гулевичівни 1615 року та Луцька, що була заснована місцевим братством протягом 1620—1621 рр. і мала благословення патріарха Лукаріса та митрополита Борецького. Ці школи слугували у XVII столітті взірцем для утворення інших братських шкіл. Їх характерною особливістю був всестановий характер, пріоритет знань, а не заможність учнів. Дисципліна в школі

відбивала вимоги як народного, світського етикету, так і потреби релігійного виховання. Обов'язковими були, наприклад, недільні богослужби з проповідями для учнів, участь учнів у церковному хорі і т. ін. Високі вимоги висувались до педагогів на чолі з ректором.

Розвиток шкільної справи наприкінці XVI — у XVII століттях актуалізував питання місцевого книгодруку, сприяв зростанню кількості та якості параметрів друкованих праць. При сприянні православної Церкви (а значну кількість книг було написано і безпосередньо українськими богословами) за короткий час було надруковано багато підручників. Серед них зазначимо: «Азбуку» з тлумачним словником — «Лексисом» та коротким катехизисом, видану Лаврентієм Зизанієм (короткий катехизис належав перу його брата Стефанія); львівський «Адельфотес» (граматика слов'яно-грецька), підготовлена під керівництвом архієпископа Елласонського Арсенія. Учні протягом XVII століття користувались букварями віленського, львівського, київського друку. Серед богословських підручників зазначимо катехизиси Стефана і Лаврентія Зизаніїв, П. Могили та ін. Богословським підручником (хоча і не визнаним усіма православними) було і «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького, а його ж «Перла многоцінні» використовувалися для студій з риторики і поетики. У 2-й половині XVII століття богослов'я студіювалось в Україні за допомогою таких та інших книг: «Книга о сакраментах или тайнах» (К., 1657), «Наука о тайнах святого покаяння» (К., 1671) та «Зрцала до презренного і кращого зрозуміння віри святой сакраментов десятисловия Божого» (видане у 1680 р. у м. Львові на основі Катехизису П. Могили). І це лише маленька частка того книжкового фонду братських шкіл, яким вони користувались [292].

Розвиток сітки братських шкіл, особливо тих, що були на рівні вищих навчальних закладів, викликав гостру потребу у викладачах (кількість останніх починає швидко збільшуватись), і, одночасно, стає поштовхом до розвитку академічної науки в Україні. Маючи непогану європейську освіту, багато хто із українського духовенства, особливо в XVII столітті, займався науковими розвідками у таких сферах, про які, за словами академіка А. Пипіна, і «... не думали в Москві і до яких московські книжники були просто не здатні... Це були праці по граматиці, словники, катехизиси, твори історичні, церковні повчання, нарешті широка полемічна література, що стояла

на рівні тієї літератури, яка була направлена проти православ'я зі сторони іезуїтів». [293].

Зазначимо, що книги, надруковані в Україні, заклали підвалини наук не лише на Батьківщині, але і багатьох слов'янських країнах. Наприклад, «Синопис» 1674 року, написаний І. Гізелем, справив великий вплив на розвиток історіографії у московській державі і був там шкільним підручником аж до початку ХІХ століття. Велике значення мали наукові розвідки українського духовенства в галузі мовознавства. Найбільший успіх мали віленська граматика 1585 року, уже згадувані львівський «Адельфотес» 1591 року, граматика та словник 1596 року, написаний Лаврентієм Зизанієм Тустановським тощо. А написана Мелетієм Смотрицьким «Грамати́ка...» була перекладена майже на всі слов'янські мови і принесла авторові заслужену світову славу. Ця книга була, за словами М. Ломоносова, «вратами ученості», вона закладала основи філологічних знань, граматичної термінології як в Україні, так і Росії та інших країнах.

Велику художню вартість мали також і збірники проповідей, що були написані і надруковані українськими богословами у ХVІІ столітті: «Небо новое», «Скарбниця потребная», «Ключ розуміння» І. Галятовського; «Вінець Христов», «Огородок Марії Богородиці» А. Радивиловського; «Перла многоцінні» К. Транквіліона Ставровецького та ін. Ці провіді сприяли розвитку української літератури, заохочували потяг до широких наукових знань серед духовенства. Священик, на думку І. Галятовського, повинен нести в народ різноманітні знання про звірів, птахів, каміння тощо [294]. Щоб це робити, навіть простий священик повинен був читати всю доступну йому літературу, що була видрукована.

Складання різноманітних словників теж відіграло значну роль у розвитку філологічної науки в Україні. Найвідоміші серед них був словник, написаний у 1627 році Памвою Бериндою — «Лексикон Славеноросский...» — один із перших словників такого обсягу, написаних на високому науковому рівні з широким вживанням розмовної української мови.

Значну роль у культивуванні науки, наукових знань, поширенні освіти відігравала створена стараннями Українських православних ієрархів Києво-Могилянська колегія, а пізніше академія. Її значення виходило далеко за межі України, адже тут навчались представники багатьох слов'янських земель — серби, болгари, росіяни тощо.

Особливістю розвитку культурно-освітньої діяльності у Київській митрополії у XVII столітті було те, що практично з перших років цього століття цей розвиток відбувався в умовах поступового переміщення культурного центру українських земель із Західної України до Києва. Цьому сприяли як суспільні обставини — політичний союз з козацтвом, сподівання на його збройний захист, так і діяльність архімандрита Києво-Печерської Лаври Єлисея Плетенецького (1589—1624 рр.). Привізши до Лаври друкарню з Стрияна, Плетенецький запровадив у Києві постійну видавничу діяльність. Він залучив до культурної праці таких відомих на той час діячів, як Захарій Копистенський, Іван Борецький, Памва Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Йосип Кирилович, Гавриїл Дорофеевич, Філарет Кизаревич, Олександр Мишура, Тимофей Вербицький, більшість з яких була зі Львова, з Галичини. Ці та інші богослови зробили значний внесок у реформу церковної освіти в Україні. А саме ця реформа стала одним із найважливіших факторів збереження національної, культурної, релігійної ідентичності православного населення України. Деякі дослідники справедливо вказують на «цивілізуючий» характер системи православної освіти [295].

Відповідаючи вимогам часу, але намагаючись зберегти православну традицію, православні школи XVII століття пройшли дві стадії розвитку — від жорсткої орієнтації на греко-слов'янську ортодоксію до сприйняття надбань сучасної їм європейської освіти, елементів латино-польської освіченості. Кульмінацією цього революційного переходу стало виникнення та діяльність Київської колегії та її супутниці — Вінницько-Гойської. Правда, через халежність від різних чинників (несприятливе ставлення влади, недостатні матеріальні можливості братств та їх патронів), не всі братські школи давали задовільний рівень освіти. Але те, що було зроблено для розвитку національної і водночас справді європейської освіти, заслуговує уваги і пошани.

Особливу роль українське православ'я відігравало й у розвитку мистецтва нашого народу. Властителі насаджували християнство, бо воно зміцнювало княжу єдинодержавність, але поруч була ще одна сила, яка підкорила Русь. Вона не в догматі і навіть не стільки в істині, що несе християнство — і до сьогодні вони повністю не відомі багатьом із тих, хто відвідує служби Божі, а в часи Володимира — і поготів. Як писав професор Ф. І.

Шміт, сила ця є «естетична: трепетні наспіви, золоті іконостаси, святковість і «благолепіє» служб у храмах — все те прекрасне і фантастично чудове, чим руська Церква відрізняється не тільки від протестантизму, але й від католиків і навіть від греків» [296]. Адже руське розуміння краси особливе, його не можна порівнювати із красою Західної Європи і Візантії. Вона у руських часто вичурна і фантастична, така, що подекуди відкидає загально визнані правила і логіку.

Розвиток українського православ'я з його толерантністю сприяв набуттю українською сакральною архітектурою, особливо в XVII столітті, елементів західних стилів — класицизму, барокко тощо, які вдало поєднувались місцевими майстрами із українською традицією. Відзначимо, що процес знищення українського православ'я як з боку РПЦ, так і з боку уніатської та римо-католицької Церков вплинув на співвідношення українських і запозичених елементів в архітектурі України далеко не на користь української культури.

Українське образотворче мистецтво теж багато в чому завдячує українському православ'ю. Виникнувши при сприянні православної Церкви, воно розвивалось у тісному зв'язку з розвитком українського православ'я і згодом стало однією із визначальних його рис. Візантійська традиція, що ще домінувало у Софії Київській, спочатку неспілку доповнювалося руськими елементами у тій же Софії зокрема її хрестильні, добудованій і розписаній наприкінці XI ст. Згодом, завдяки зародженню і розвитку українського православ'я, що дозволило і освятило місце, українське у сакральній культурі, вітчизняне образотворче мистецтво отримало стимул для розвитку на основі місцевої традиції.

Європейськість, терпимість українського православ'я сприяли тому, що воно не оголосило єретиками (як це зробила РПЦ) [297] тих своїх митців, які, відштовхуючись від народної української культури, стали на шлях творчого пошуку. І, як результат такого ставлення, ми маємо таке унікальне явище, як «український іконопис», що не завмер на середньовічному аксетизмі (що характерно для російської та візантійської іконописних традицій), а активно вбирав у себе головні мистецькі стилі — від ренесансу і барокко до новітнього модернізму.

Українські іконописці, особливо у XVII столітті, все більше віддалялись від того завдання, яке ставили перед собою візантійські художники: «не відображати земний

світ, а проникати за межі земних речей, в світ божественний» [298]. Для цього ними використовувались і спеціальні мистецькі прийоми [Див. дет.: 299]. В Україні проникнення в божественний світ мислилось саме на основі відображення земного світу, земних людей. Відмовившись від повної площинності, зворотньої перспективи, українська ікона поряд з побожністю мала своїм завданням і вихованням національного ідеалу досконалої, прекрасної людини. «Тому українські ікони гарні і святі на них також гарні й величні, вони у храмі чи помешканні завжди посередники між земними жителями і небожителями. На відміну від візантійських, слов'яно-балканських і російських ікон, українські не віддаляють людину земну від образу святого, а приваблюють її до нього завдяки глибокій людяності і психологізму». [300]. Розвиток української ікони, в свою чергу, впливав на розвиток українського православ'я, поглиблюючи його евангелізм і толерантність.

Український іконопис, особливо XVII—XVIII століть, коли святих зображали як реальних людей, ікони-епітафії, гравюри у релігійній літературі, труменні портрети (львівська школа), ктиторські портрети, що в Україні стали традиційними, вплив західного мистецтва — позитивно вплинули на порівняно швидкий розвиток такого жанру світського живопису, як «народної картини» з її незмінним героєм козаком-бандуристом, а також українського світського портрету, основні риси якого почали оформлюватись уже в XVII ст. (П. Алепський у своїх спогадах про Україну писав, що бачив у Києві багато гарних малярів, які вміли «зняти правдиві портрети з обличчя» [301]). Порівняно рано з'явився в українських світських портретах «психологізм» [302]. Це портрети А. Полетики, В. Гамалії та інших. Насильне зросійщення згодом звело і релігійний і світський живопис в Україні до звичайної олеографії.

Відхід від візантійської іконописної традиції спостерігається і в українській графіці. Вже в гравюрах початку XVII століття важливе місце займають античні впливи. Нові віяння спостерігаються у творчості Іллі, братів Тарасевичів та інших митців.

Вплив православ'я на розвиток мистецтва взагалі, а отже, й українського православ'я на розвиток українського мистецтва XVII століття двоякий. Виходячи з того, що мистецтво і в системі культу не втрачає своєї естетичної сторони, ми можемо констатувати наявність у

культового мистецтва двох функцій: специфічно релігійної (церковної), що зміцнює і посилює релігійні вірування, і естетичної, що викликає у тих, хто сприймає це мистецтво, естетичні відчуття [303].

Таким чином, Церква взагалі зацікавлена у розвитку саме таких галузей мистецтва, які їй потрібні, і лише в той спосіб, як це їй вигідно, не зважаючи на певні художні цінності тих чи інших творів мистецтва, які для Церкви — лише один із засобів посилення релігійних вірувань. Співвідношення зазначених функцій залежить від розвитку і характеру Церкви. Як уже було показано на прикладі українського іконопису, в українському православ'ї переважала естетична функція — релігійне, виховання людей через естетичні відчуття. Як тільки Київська митрополія перестає бути національною Церквою, розчиняється в Московській церкві, естетична сторона другий план.

Що це так, підтверджується і зовсім недавніми подіями у Києво-Печерській Лаврі, коли РПЦ, орієнтуючись на порівняно низький рівень культури своїх прихожан, знищила унікальні фрески епохи українського барокко і фрагменти композиційного розпису початку XIX ст. художника Квятковського у церкві Різдва Богородиці [304]. Подібна картина спостерігається і в інших переданих РПЦ у 1990—1991 роках культових спорудах [305]. І це не дивно — РПЦ, будучи в Україні Церквою прийшлою, чужою, мало турбувалась і турбується про естетичну сторону культового мистецтва, про виховання у людей, окрім релігійних, і естетичних відчуттів та смаків.

Чи могло бути щось подібне в українському православ'ї до 1686 року? Представники православних і навіть уніатів не підняли руку на унікальні фрески XI століття Софії Київської, які були остаточно затиньковані у середині XIX ст. о. Ірінархом з братією при дозволі на це Петербургської Імператорської академії наук. Приблизно тоді ж були знищені і унікальні розписи Успенського собору Києво-Печерської Лаври (в тому числі і знамениті ктиторські портрети). І справа тут не стільки у незадовільній якості фресок, скільки у зміні самого ставлення до них. Вони стали розглядатись не як шедевр, переданий у спадщину, а як церковний засіб, що не повністю виконував свої функції через давність і певну втрату первісної якості.

Естетична сторона в часи українського православ'я, особливо в XVII столітті, не тільки часто брала гору над

специфічно релігійною, а більше того — іноді приводила до суперечності наявного релігійного мистецтва із ортодоксальною православною традицією. Як приклад можна привести розвиток української церковної скульптури. Уже наприкінці XVI ст. скульптурні роботи починають масово поширюватись не тільки на Правобережній, але і на Лівобережній Україні. У цей же час починають складатись і типові образи, композиції. Найпоширенішими із них були «св. Микола», «св. Онуфрій» (особливо шанований на Львівщині як покровитель голодуючих і важкохворих), «Ісус Христос» у темниці тощо. Скульптура, прийшовши в Україну під впливом Заходу, дуже швидко тут українізується. Так, фігури Петра і Павла, (церква у Підгайцях) схожі на українських дідів [306] та ін.

А уже в 2-й пол. XVII — першій половині XVIII ст. народні майстри, скульптори — самоуки користувалися великим попитом на території майже всієї України. Поряд з іконостасами у церквах вони виготовляли велику кількість таких скульптур, як, зокрема, святі Зосима та Савватій — покровителі бджільництва. Причому часто у вигляді постатей цих святих витісувались і самі вулики [307]. Для багатьох сільських церков на замовлення робились скульптури Ісуса Христа, Богоматері і ін.

РПЦ, прийшовши в Україну, оголосила справжній похід проти скульптур. За наказом російського патріарха вони підлягали знищенню. Та українські селяни часто рятували їх і ставили у себе в господарстві. Зазначимо, що подібне масове захоплення скульптурою в ті часи не заохочувалось і з боку Константинопольського патріархату. Таким чином, українське православ'я, не забороняючи розвиток української скульптури, свідомо йшло на конфлікт із ортодоксальними поглядами Константинополя, а пізніше і Московської церкви. І як результат такої політики — яскравий самотутній розквіт української скульптури наприкінці XVII — початку XVIII століть.

Мірою того, як високо піднявся народ у своєму культурному розвитку, які здобув собі права для самостійного національного життя та творчої співпраці в гурті культурних народів світу, є розвиток його національної літературної мови. Європейськість, толерантність українського православ'я, географічне розміщення України тощо, сприяли тому, що деякі найпередовіші ідеї, породжені європейськими реформаційними рухами, прижились в українському православ'ї. Зокрема ідея перекладів Св. Письма з широким використанням живої народної мови,

живання народної мови в богослужіннях знайшла серед українського православного духовенства XVII століття широку підтримку. Адже, як відзначив дещо пізніше Г. Флоровський, «постійне слухання Євангелія на близькій мові і. заставляло і дуже допомагало пам'ятати про Христа і берегти його живий образ у серці» [308]. (Правда не зрозуміло тоді, чому російські богослови так вперто виступали і виступають проти української мови в богослужіннях і навіть у проповідях).

Уже починаючи з середини XVI ст. з'являються в Україні переклади Євангелій, а дещо пізніше і всієї Біблії на тогочасну українську розмовну мову. Можна відзначити, зокрема, Пересопницьке Євангеліє (1556—1561 pp.), Новий Завіт С. Будного (1570 р.) Новий Завіт Негалевського (1581 р.) та інші праці. Такі переклади продовжували з'являтися і в XVII столітті. Адже не маючи перекладу Біблії рідною мовою, богословської та філософської літератури, нація духовно збіднюється, бо великі пласти культури людства пов'язані з ними. Таким чином, проблеми мови перетворюються на глобальні проблеми духовності, освіти та й власне виживання нації, яка є «обмеженою у адекватному сприйнятті надбань світової цивілізації, а відтак і в повноцінному самовідтворенні» [309].

Вживання народної мови в церквах — проголошення проповідей, читання Євангелій й Апостола — змінювало саме відношення людей XVII століття до рідної мови. Українська розмовна мова стала мовою літературною. Нею почали виходити друком збірники проповідей, Учительні Євангелія тощо.

Проте процес олітературнення і оцерковлення української народної мови, що проходив в Україні, викликав не завжди однозначну реакцію серед православних богословів XVII століття. Малочисленне консервативне їх крило на чолі з Іваном Вишенським намагались утримати авторитет церковно-слов'янської мови. Так, Вишенський закликав у одній із своїх праць: «Євангелія і Апостола в церкві на літургії простою мовою не вивертайте». [310]. Хоча, як видно із подальших його слів, народна мова так міцно почала входити у Церкву, що повністю її відкинути уже було неможливо — «...по литургии же для выrozumения людського попросту толкуйте и выкладывайте...» [311].

Таким чином, принципи будови і розвитку українського православ'я позитивно вплинули на порівняно ран-

ній розвиток і утвердження української народної мови як мови літературної, сприяли її пропаганді і підняттю авторитету серед інших європейських мов.

Толерантність, що розвивалась в українському православ'ї, змінила ставлення цієї Церкви до театральних вистав. І коли в XIII—XIV століттях вони називались «бісовськими ігрищами» і переслідувались, то уже на початку XVII ст., при активній підтримці духовенства зароджується власне український театр, який мав великий успіх у народі. Популярність театральних вистав можна пояснити й тим, що давні язичницькі дійства теж мали характер театральних дій. Вони мали означене місце, певний час проведення, обов'язкові типижі, декорації, умовний поділ на активних виконавців і пасивних учасників. Елементи театральності, схожі до означених, має і християнське богослужіння.

Український театр, сягаючи своїм корінням язичницьких свят-дійств, які пізніше знайшли своє вираження у народних вертепах, все ж у класичному розумінні бере свій початок з діяльності українського шкільного театру — вистав, що ставились учнями ієзуїтських, а згодом і українських православних шкіл. Спочатку це були вистави іноземних драматургів і ставились вони польською чи латинською мовою. Згодом у перерві між основними діями учні рідною мовою ставили інтермедії.

В 30—40-х роках XVII століття особливо популярними були театральні вистави у навчальних закладах Києва, зокрема Києво-Могилянської академії, де кожен викладач риторики був зобов'язаний написати і поставити кілька п'єс. Тому не дивно, що наприкінці XVII століття масово з'являються українські драматурги, які писали на професійному рівні. Майже всі вони були православними — Ф. Прокопович (трагікомедія «Володимир»), Л. Горка («Іосиф патріарха»), Дмитро Туптало («Успенська драма», «Грешник кающийся»), М. Довналевский («Комическое действие на Рождество Христово») і ін. А такі православні богослови, як Д. Туптало і Ф. Прокопович розробляли і наукові основи драматургічної теорії. Так, у своїй праці «De arte poetica» Ф. Прокопович намагався дати наукове визначення і обґрунтувати різницю між комедією та трагікомедією.

Проте слід зазначити, що православ'я, як і всяка конфесія, що бореться за своє утвердження, не завжди відігравало лише конструктивну роль у розвитку української культури, особливо на етапі свого становлення

в Україні. УПЦ, звичайно ж, доклала значних зусиль у боротьбі з дохристиянськими віруваннями, що залишились і жили в українському народі навіть у XVII столітті та були первісною, найдавнішою основою творів усної народної творчості (казок, переказів тощо), а також обрядових пісень — колядок, щедрівок, купальних та русальних пісень і т. ін. Християнізація цієї спадщини, відсутність плюралістичних, нетенденційних підходів у оцінці дохристиянських вірувань (у творах, написаних діячами Церкви ці вірування подані однобоко, у негативному світлі, часто не без перекручення) заважає встановити найбільш давні погляди наших пращурів на такі питання, як походження світу, людини тощо.

Не завжди конструктивним був і вплив православ'я на розвиток в Україні народної поетично-пісенної творчості, музики, оскільки вони є найбільш первісними дохристиянськими проявами народної психіки. Православна церква з перших віків свого утвердження на Русі-Україні включилась в активну боротьбу із народною сміховою культурою, основними носіями якої були скоморохи. Певною мірою це зумовлене тим, що, як справедливо зазначають деякі дослідники, скоморошество «існувало у тісному єднанні з основами народних вірувань» [312]. Хоч ієрархи Української православної церкви не видавали (як це було в РПЦ) указів про знищення народних музичних інструментів (по крайній мірі вони нам не відомі), але і в Україні на довгі роки єдиним музичним інструментом, офіційно дозволеним Церквою (у зв'язку з важливим культовим призначенням) став церковний дзвін [313].

Проте, в міру розвитку українського православ'я, погляд на народний спів, музику в УПЦ дещо змінюється. Мелодійність і ліричність українських пісень, мелодій, поступово проникають і у церковний спів, звичайно у таких формах, які влаштовували Церкву. Українські народні мелодії в Україні широко використовувались і музикантами-дзвонарями у створенні жанрових різновидів церковного дзвонарства.

Підводячи підсумок, зазначимо, що культурно-національні потреби України XVII століття, виступаючи у формі потреб релігійно-церковних, в тодішніх умовах спричинили значну активність православних в ділянках освітньої праці, видавничої діяльності, упорядкування «церковної науки». Культурне відродження — тією мірою і у тих формах, які ми можемо спостерігати у докумен-

тах, тісно були сполучені з діяльністю, спрямованою на забезпечення свободи віровизнання, прав Православної церкви та її внутрішнього впорядкування. Тому не випадковим є те, що найплідніші результати у культурній сфері були досягнуті православними якраз тоді, коли Київська митрополія мала змогу максимально зміцнити своє суспільне становище і впорядкувати внутрішнє життя. Йдеться про могилянську добу — 30—40-і роки XVII століття.

Тому не випадково навколо оцінок церковно-культурницької діяльності П. Могили, культурницьких оцінок всього періоду XVII століття і ролі у ньому православ'я, ведеться давня наукова полеміка. Яскравим прикладом критичної оцінки стала думка М. Грушевського про те, що поза церковними інтересами, з національно-культурної точки зору Могилянська доба мала сумнівну культурну вартість. «...Вона легковажила народні традиції і спроваджувала українське культурне життя на чужі йому дороги...». Могила, писав М. Грушевський «відірвав українську церкву від народного життя, звівши до найменших розділів діяльність братств і участь громад у церковних справах і розірвавши зв'язки з козащиною — різницею національних і соціальних народних змагань тих часів. Замкнувшись у своїх канонічних привелеях, зреформована ним церква у всім мусила шукати помічі та підпори у влади чужородної...» [314].

Наводимо цитату більш розгорнуто, бо тут, здається, охоплений був істориком той комплекс змін, які відбулися у церковній культурі та суспільній орієнтації церкви внаслідок реформи П. Могили. Це орієнтація церковної освіти в бік латино-польської культури; відхід від етнографічних особливостей у культовій практиці в процесі богословської реформи; орієнтація церкви на внутрішню ієрархічність та лояльність до держави на противагу народоправству та соціальному реалізму. Бачимо також, як на негативну оцінку М. Грушевського вплинули його «народницькі» уподобання та певне нехтування конкретно-історичного розгляду явищ.

Реалістичнішою і більш конструктивною видається позиція, обгрунтована свого часу С. Голубевим. В умовах кризи православ'я — і з культурного боку, і моделей церковного впорядкування, і стосунків з державою — у Київській митрополії виявилися як «консерватори», так і «ліберали». П. Могила та його послідовники належали скоріше до табору «лібералів». Ці люди

намагалися подолати культурну, освітню, наукову відсталість іновірців та неспяродкованість життя церкви. Для цього вони не цурались запозичень та наслідувань, особливо у культурній сфері. Підносячи статус православної церкви та рівень її науки та освіти, П. Могила працював і на збереження руської народності [315]. Тим більше, що кращого оригіналу для наслідування, ніж тодішні латино-польські (єзуїтські) культурні заклади, особливо школи, православні діячі не могли знайти [316]. В умовах, коли, за виразом самого ж М. Грушевського, православ'я було «єдиною формою відпорності українського елементу у сфері культурно-національній» [317], діяльністю реформаторів могилянської доби православна церква була збережена і зміцнена — як чинник забезпечення етнічної ідентичності та найважливіший на той час осередок культури. Реформи культурно-освітньої богослужбової, видавничої діяльності вводили у ті часи українську православну народність до загально-європейського культурного кола. Тому вони заслуговують оцінки як прогресивне явище.

Інша річ, що самі по собі «офіційні» культурницькі перетворення у Київській митрополії за часів П. Могили, та й взагалі у XVII столітті, не вичерпували і не здатні були вичерпати складності та багаторівневості культурних процесів, що протікали у православному середовищі. Наприклад, численні етнографічні нашарування та «викривлення обрядовості», з яким велася боротьба, можуть розглядатися і з боку позаканонічного. А саме: протягом XVI—XVII століть на території Київської митрополії продовжувався процес активного формування потужного етноконфесійного комплексу, що визначив ряд своєрідних рис місцевого православ'я.

То ж взаємодія і взаємовплив «офіційної» культури, яка прагнула і навіть зробила кілька важливих кроків до «вікна в Європу», — та культури «профанної», що понад усяку традицію ставила традицію народну — і у мові, і в обрядах, і у моралі, і у світорозумінні — визначила специфіку культурного розвитку українських та білоруських земель в XVII столітті. Своєрідність культурної форми — мови, співу, образотворчого мистецтва, будівлі; поширеність та досить високий рівень середній рівень культурних закладів, що орієнтуються на кращі європейські зразки, — це вивищило Україну як серед усього православно-го світу, так і порівняно з Московщиною. Це вивищення, а вірніше, енергія та культурна потужність, зумовила за

певних історичних умов (сполучившись із політичною взаємодією) таке явище, як українські впливи на культуру та церковне життя на Московщині.

Кінець XVII століття характеризується початком зміни ролі православ'я у розвитку української культури. Пов'язано це з перепорядкуванням Київської митрополії до Московського патріархату. З цього часу (1868 року) Православна церква в Україні поступово стає засобом в руках російського царату, при допомозі якого здійснюється економічне, національне гноблення, а уже з 2-ї половини XVIII століття активно проводиться і політика деукраїнізації. З приходом в Україну РПЦ діалог «православ'я — українська культура» (коли православна церковна культура вбирала в себе елементи народних традицій та вірувань і Церква проявляла значну гнучкість у ставленні до народної культури) починає неухильно перетворюватись у протистояння. Як наслідок такого протистояння, що поступово перетворився в гніт Православною церквою українського народу, — падіння авторитету Православної церкви у середовищі простого народу, виникнення все більшої кількості критичних і саркастичних творів про цю Церкву, її попів тощо. Хоча зазначимо, що у XVII столітті ці явища лише почали зароджуватись. А свого розвитку вони набули уже в XVIII—XIX століттях.